

Marek Hendel

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu
e-mail: hendel.marek@gmail.com

**OKREŚLENIE TRUDNOŚCI W IDENTYFIKACJI CECH
KONSUMENTA ZRÓWNOWAŻONEGO
NA PODSTAWIE ROZWAŻAŃ O MODELU
HOMO OECONOMICUS I *HOMO SUSTINENS***

**DIFFICULTIES IN IDENTIFICATION
OF CHARACTERISTICS OF SUSTAINABLE
CONSUMER IN THE LIGHT OF CONSIDERATIONS
ABOUT MODELS OF *HOMO OECONOMICUS*
AND *HOMO SUSTINENS***

DOI: 10.15611/e21.2017.4.17

JEL Classification: Q01, Q56, E21.

Streszczenie: Podejmowany temat zrównoważonego rozwoju w dyskusji nad współczesną ekonomią generuje coraz więcej zagadnień, których nie sposób przedstawić w sposób przejrzysty i wyczerpujący. Ma to związek z charakterem zrównoważonego rozwoju, który jest koncepcją wzbudzającą wiele wątpliwości, przede wszystkim co do możliwości jej urzeczywistnienia. Z kolei w obliczu zmian zachodzących na świecie i wizji globalnego kryzysu społeczno-gospodarczego to właśnie koncepcja zrównoważonego rozwoju przedstawiana jest jako hamulec dla współczesnego świata i zmiana jego kierunku rozwoju. Jednym z obszarów odpowiedzialnych za sytuację globalną jest w dużym stopniu konsumpcja, której odzwierciedleniem jest wszechobecna kultura konsumpcjonizmu i generowane przez nią negatywne skutki. Propozycją zmian wzorców konsumpcji jest konsumpcja zrównoważona, uważana za odzwierciedlenie zrównoważonego rozwoju w sferze spożycia. Pomimo funkcjonowania tego pojęcia od lat nie można wskazać, jakoby zachowania konsumentów masowo stały się zrównoważone. Za fakt ten odpowiada wiele różnych uwarunkowań, a jednym z nich jest nie w pełni wyjaśnione zagadnienie konsumpcji zrównoważonej na podłożu teoretycznym. Tym samym identyfikacja konsumenta zrównoważonego i zrozumienie podejmowanych przez niego decyzji, choć wymaga spojrzenia na to zagadnienie przez pryzmat wielu dyscyplin naukowych, silnie akcentuje potrzebę bezpośredniego odniesienia do ekonomii. Dlatego autor postawił za cel główny pracy wskazanie trudności w identyfikacji głównych cech konsumenta zrównoważonego za pomocą rozważań na gruncie teorii ekonomii zrównoważonego rozwoju oraz ekonomii nurtu klasycznego i neoklasycznego, odwołując się do modeli: *homo sustinens* oraz *homo oeconomicus*. W rozważaniach nad realizacją celu pojawia się wiele wątpliwości: czy model *homo sustinens* może być bezpośrednim odniesieniem do konsumenta zrównoważonego; czy słuszne jest zestawianie modelu *homo oeconomicus* do modelu *homo sustinens* i w tych kategoriach określanie, jakie są pożądane postawy konsumenta, a jakie nie; czy

głównym odpowiedzialnym za współczesny kształt świata jest neoklasyczne podejście do rynku. Autor we wnioskach końcowych zwraca uwagę, że zachodzi konieczność dalszych badań, które pozwolą wypracować model konsumenta zrównoważonego, godzącego wiele aspektów i wątków. Przedstawiona w pracy próba odniesienia modelu *homo oeconomicus* i *homo sustinens* do konsumenta zrównoważonego pokazuje, że nie jest to zagadnienie wolne od problemów. Nie można zatem jednoznacznie stwierdzić, że cechy konsumenta zrównoważonego są zbieżne z cechami modelu *homo sustinens*, tak jak nie można stwierdzić, że cechy modelu *homo oeconomicus* są przeciwieństwem konsumenta zrównoważonego. Nie można także uznać, że model *homo oeconomicus* wyjaśnia kryzys współczesnego świata – przyjmując, że takowy istnieje, tak jak nie można przyjąć modelu *homo sustinens* za wzorzec i ideał, by temu kryzysowi się przeciwstawić.

Słowa kluczowe: konsumpcja zrównoważona, zrównoważony rozwój, *homo sustinens*, ekonomia zrównoważonego rozwoju.

Summary: The problem of sustainable development in a discussion of modern economics includes a lot of issues which are impossible to be clearly and exhaustively presented. It is connected with doubts about sustainable development being a concept raising a lot of doubts, especially concerning its implementation. On the other hand, in the face of global changes and the vision of socio-economic global crisis, the concept of sustainable development is the one of instruments to brake the contemporary world and change its development direction. The main responsible area for a global situation is consumption, which in modern reflection is the omnipresent culture of consumptionism and generated by it negative results. One of the proposals to change this situation is sustainable consumption, which is defined as reflection of sustainable development in consumption. In spite of wider functioning of sustainable consumption for years, it is impossible to say that the consumers behaviour has become sustainable. It is determined by a lot of various factors. One of them is not fully theoretically explained term of sustainable consumption. Thus regarding the needs of identification of sustainable consumer and understanding his/her decisions, it is necessary to refer to economics. Therefore, the aim of this article is to present the difficulties in the identification of the main characteristics of sustainable consumer considering sustainable development, classic economics and neoclassic economics on the ground of the theory of economics referring to the following models: *homo sustinens* and *homo oeconomicus*. At the stages of realizing this aim, there are a lot of doubts: can *homo sustinens* model be a direct reference to sustainable consumer, is the combination of *homo sustinens* and *homo oeconomicus* models right and defining what desirable and what not desirable attitudes and patterns of consumption are, if the neoclassical economics approach to the modern world is primarily responsible for the contemporary shape of the world. In the final conclusions the author suggests that sustainable consumption is a promising area for further research, especially when creating the model of sustainable consumer. An attempt made in the article to refer models of *homo oeconomicus* and *homo sustinens* to sustainable consumer shows that this issue is not free from problems. It is impossible to state explicitly that the main characteristics of sustainable consumer are the same in the model of *homo sustinens*. Similarly, the main characteristics of *homo oeconomicus* model are in opposition to sustainable consumer. It is not possible to state either that *homo oeconomicus* model is the explanation of modern world crisis assuming that there is such, and it is not possible to define the model of *homo sustinens* as the best solution to fight with this crisis.

Keywords: sustainable consumption, sustainable development, *homo sustinens*, economics of sustainable development.

1. Wstęp

Coraz częściej oceny dotyczące zmian zachodzących na świecie w sposób pesymistyczny przedstawiają wizję dalszego globalnego rozwoju. Pojawiają się opinie, jakoby świat miał znaleźć się w sytuacji tzw. deficytu ekologicznego, który oznacza, że istniejące obecnie zasoby kuli ziemskiej nie są w stanie utrzymać życia w skali globalnej na obecnym poziomie [Sadowski 2010]. Pojawiają się również takie wyzwania, jak ciągły wzrost liczby ludności na świecie czy obniżający się poziom zaufania w każdej sferze wśród wielu społeczeństw [Broman, Robèrt 2017]. Wzrost świadomości rosnących zróżnicowanych globalnych wyzwań, przyjmujących również formę barier i zagrożeń dalszego rozwoju cywilizacyjnego, stał się kluczowy w idei ich przezwyciężenia, zwrotu, zmiany kierunku rozwoju. To właśnie zapoczątkowany pod koniec lat 60. XX wieku wzrost globalnego zainteresowania skutkami działalności człowieka, głównie w obszarze jego wpływu na środowisko przyrodnicze, poprzedził pojawienie się koncepcji zrównoważonego rozwoju, będącej próbą rozwiązania wskazanych wyżej problemów.

W stosunku do konieczności, sensu i możliwości realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju pojawia się wiele wątpliwości, czego przykładem jest naukowa dyskusja nad tym zagadnieniem. W. Sztumski [2006] określa wprost ideę zrównoważonego rozwoju w kategoriach mitu czy utopii, która ma wzbudzać w ludziach optymizm i dawać nadzieję, szczególnie istotom biednym i wyzyskiwanym. B. Jickling [1994] podkreśla, że pojęcie stało się niejasnym sloganem, frazesem podatnym przede wszystkim na manipulacje i oszustwa. Jednym z argumentów po stronie sceptyków koncepcji stały się globalne trudności w realizacji założeń zrównoważonego rozwoju, oparte na deklaracjach i dokumentach zatwierdzanych jednogłośnie podczas międzynarodowych konferencji. Warto przy tym dodać, że możliwość osiągnięcia założeń zrównoważonego rozwoju wymaga skoordynowanych, systematycznych i uporczywych wysiłków jak największej liczby podmiotów lokalnych i globalnych przy jednoczesnym braku pewności, że działania te się powiodą [Zacher 2008]. Pomimo tak skomplikowanego procesu wdrożenia zrównoważonego rozwoju, to w nim pokładane są główne nadzieje na zmianę współczesnych relacji ekonomicznych, społecznych i środowiskowych – czego przykładem może być deklaracja zdecydowanej większości narodów świata pod auspicjami Organizacji Narodów Zjednoczonych na rzecz wdrożenia koncepcji.

W obliczu zgłaszanej chęci zmian opartej na zrównoważonym rozwoju i pojawiających się dotychczas problemów wdrożenia koncepcji ważną wydaje się identyfikacja problemów hamujących jej realizację. Zdaniem badaczy zagadnienia jednym z najważniejszych wyzwań realizacji zrównoważonego rozwoju jest zmiana charakteru konsumpcji, wraz ze zmianą stylów życia i zaspokajania potrzeb [Kielczewski 2012]. Wskazywana potrzeba zmian w sferze konsumpcji nie jest jednak postulatem ukształtowanym w ciągu ostatnich lat, lecz założeniem funkcjonującym od początku istnienia zrównoważonego rozwoju, co bliżej przedstawia m.in. treść dokumentów opracowy-

wanych i zatwierdzonych podczas światowych spotkań i konferencji poświęconych globalnym problemom negatywnego wpływu człowieka. Za K. Wasilik [2014] można uznać, że idea zrównoważonego rozwoju ma w tym przypadku charakter szczególny, jej realizacja bowiem prowadzi do zahamowania skali zagrożenia wynikającej ze sfery konsumpcji, łącząc ze sobą takie elementy, jak rozwój gospodarczy, ochrona środowiska, sprawiedliwość społeczna, ograniczając przy tym osiągnięcie wzrostu gospodarczego za wszelką cenę (głównie kosztów społecznych i środowiskowych).

Pomijając rozważania nad problematyką jednoznaczności pojęcia zrównoważonego rozwoju oraz stopnia usystematyzowania [Schaefer, Crane 2005], bezpośrednią interpretacją zrównoważonego rozwoju w sferze spożycia jest konsumpcja zrównoważona [Zalejski, Faszczewska 2012]. Konsumpcja zrównoważona, oparta na nowych wzorcach konsumpcji, propagująca zmiany modelu cywilizacyjnego, systemu wartości i gospodarowania [Olejniczuk-Merta 2015], przeciwstawiająca się dążeniom do posiadania coraz większej ilości dóbr materialnych, nadmiernej konsumpcji, marnotrawstwa, potrzeby osiągania jak największego zysku [Kryk 2011], wciąż jest koncepcją wymagającą szczegółowych badań umożliwiających jej poznanie. W ujęciu podmiotowym konsumpcji zrównoważonej zagadnieniem wymagającym bliższego poznania wydaje się konsument, którego w tym przypadku można nazwać wprost konsumentem zrównoważonym.

Identyfikacja konsumenta zrównoważonego i zrozumienie podejmowanych przez niego decyzji, choć wymaga spojrzenia na to zagadnienie przez pryzmat wielu dyscyplin naukowych, silnie akcentuje potrzebę bezpośredniego odniesienia do ekonomii, w wypadku której konsumpcja uznawana jest dziś za jedną z najważniejszych kategorii [Bywalec 2010]. Rozważania w tym obszarze wydają się szczególnie zasadne w momencie odniesienia do nurtu ekonomii klasycznej i neoklasycznej, a także do nurtu ekonomii zrównoważonego rozwoju. Ich podstawą bowiem są dwa fundamentalne „modele człowieka” – *homo oeconomicus* oraz *homo sustinens*, będące w dużej większości koncepcjami jednostek zupełnie odmiennymi od siebie, bazujące na innych wartościach, cechach i myśli ekonomicznej. Pojawia się przy tym refleksja, czy odnosząc wyróżnione nurty ekonomii oraz modele do konsumpcji zrównoważonej, można zidentyfikować konsumenta zrównoważonego. Ponadto czy model *homo oeconomicus* wyjaśnia i jest odpowiedzią na poszukiwanie od lat przyczyn niezrównoważonej konsumpcji i czy model *homo sustinens* jest główną dla niej przeciwwagą? Autor pragnie odpowiedzieć na te i inne pytania, stawiając za cel główny pracy przedstawienie trudności w identyfikacji głównych cech konsumenta zrównoważonego na podstawie rozważań o modelu *homo sustinens* i *homo oeconomicus*.

2. Rozważania w nurcie ekonomii klasycznej i neoklasycznej

Jeden z wybitnych twórców ekonomii klasycznej – A. Smith [2012], określając człowieka jako jednostkę systemu społeczno-gospodarczego i podstawowy podmiot gospodarujący, przedstawił go w świetle dość egoistycznych motywacji ludzkich

działań, którymi kieruje głównie własny interes podejmowanych decyzji. W domyśle można by uznać, że gospodarcze zachowania człowieka zostały ukazane jako zespół cech, nazwanych przez A. Smitha naturą ludzką, na którą składa się samolubność, egoizm, przedkładanie interesu własnego nad interes innych ludzi, a przy tym pewna racjonalność działania [Bartkowiak 2008]. Bardzo często jednak w rozważaniach nad dziełami A. Smitha zapomina się, że diagnoza zachowań człowieka opiera się również na skłonnościach naturalnych i dobrych, a troska o własny interes nie prowadzi do wyzysku. Trafnie ujął to I. Bittner [2009, s. 14], opisując człowieka teorii A. Smitha jako „...jednostkę obdarzoną instynktem samozachowawczym, który sprawia, iż zachowuje się on w sposób egoistyczny, ale jest także obdarzony rozumem i sumieniem, które określają właściwy (godziwy) sposób zachowania, ma zatem świadomość tego, co mu wolno, a czego nie wolno”.

Wskazane wyżej cechy stały się podstawą do określenia konceptu idealnego typu człowieka ekonomicznego, który kierując się własnym interesem, miał bardziej służyć dobru publicznemu, niżeli świadomie uznałby to za swoje zadanie [Bywalec 2010]. Mechanizm ten został z czasem określony jako niewidzialna ręka rynku, choć sam A. Smith nie użył tego pojęcia – opisując je w swoich dziełach jako bezosobowy mechanizm społeczny. W rozważaniach A. Smitha pojawia się również model *homo oeconomicus*, który wówczas nie został wprost nazwany i jego konstrukcje buduje się na podstawie wskazanego wyżej mechanizmu (za autora wprowadzenia tego terminu do ekonomii uznaje się J.S. Milla) [Jurek, Rybacki 2014].

Mechanizm niewidzialnej ręki rynku został z czasem przedstawiony wprost w opozycji do koncepcji zrównoważonego rozwoju. Podczas Światowego Szczytu w Johannesburgu w 2002 roku zwrócono uwagę, że mechanizm ten spowodował przyspieszenie procesów globalizacji ekonomicznej wraz ze wszystkimi tego negatywnymi konsekwencjami [Wołczek 2014]. W sytuacji funkcjonowania mechanizmu wolnej ręki ujawniły się najgorsze ludzkie instynkty oraz negatywne ludzkie zachowania (m.in. chciwość, zawiść, ignorancja, egoizm), których wolny rynek skorygować nie potrafi i słuszne wydaje się skorzystanie w tym przypadku z alternatywy w postaci interwencji państwa [Fijor 2012]. Pogląd ten jest jednak wysoce dyskusyjny i trudno uznać go za rozwiązanie idealne, szczególnie w odniesieniu do realizacji zrównoważonego rozwoju [Stiglitz 2008]. Na egoistyczne zachowania jednostek i ich wpływ na dobro społeczne zwrócił już uwagę przedstawiciel ekonomii przedklasycznej B. Mandeville, dzieląc się poglądem, że dbałość o przestrzeganie zasad etycznych przynieść może społeczeństwu straty, podczas gdy postawa egoistyczna ogólnie korzyści [Filek 2008].

3. Rozważania w nurcie ekonomii zrównoważonego rozwoju

Na fundamencie rozważań o zrównoważonym rozwoju pojawia się krytyka założeń ekonomii neoklasycznej. Założenia te dotyczą głównie bezwzględnej suwerenności konsumenta oraz dyskontowania przyszłych kosztów i zysków płynących z dzia-

łań na rzecz ochrony środowiska [Lorek 2011]. Wskazana zależność stanowi jedną z podstawowych cech ekonomii zrównoważonego rozwoju. Od lat 90. XX wieku w ekonomii rozwoju występuje nurt, którego zwolennicy podkreślają konieczność oceny wolności gospodarczej z punktu widzenia jakości życia przyszłych pokoleń. Jak podkreśla R. Bartkowiak [2013], zwolennicy nurtu wąpią również w tak funkcjonujący mechanizm rynkowy, za którym kryją się działania ludzi głównie dla własnego dobra i który byłby w stanie zapobiec pojawieniu się przyrodniczej granicy wzrostu gospodarczego. Ograniczoność zasobów naturalnych (środowiska) stała się jedną z podstaw rozważań nad zrównoważonym rozwojem w studiach rozwojowych, stając się również częścią paradygmatu ekonomicznego, zwanego ekonomią zrównoważonego rozwoju [Rogall 2010].

Zdaniem A. Zadrogi [2012] ekonomię zrównoważonego rozwoju można rozumieć jako teorię ekonomiczną, mającą na celu wdrożenie koncepcji zrównoważonego rozwoju. Szerzej ekonomia zrównoważonego rozwoju postrzegana jest jako „...nauka zajmująca się badaniem istoty zjawisk i procesów produkcji, wymiany i konsumpcji w ujęciu makrosystemowym. Oznacza poznanie mechanizmów przyczynowo-skutkowych przebiegu w makrosystemie gospodarka-społeczeństwo-środowisko oraz sprzężeń i relacji wewnątrz poszczególnych procesów” [Poskrobko 2011a, s. 15]. Interpretacja ta współmierna jest z próbą określenia przedmiotu ekonomii zrównoważonego rozwoju zaproponowaną przez B. Poskrobkę [2011a], który w tym celu stosuje metodę analogii do innych ekonomii. Zakładając, że przedmiotem badań ekonomii głównego nurtu jest gospodarowanie kapitałem, a ekonomii instytucjonalnej – instytucjonalne uwarunkowania funkcjonowania gospodarki, należy stwierdzić, że w przypadku ekonomii zrównoważonego rozwoju jej przedmiotem jest gospodarowanie w makrosystemie społeczeństwo-gospodarka-środowisko. Określenie przedmiotu ekonomii zrównoważonego rozwoju ma jednak wymiar bardzo szeroki, który należy rozpatrywać w świetle aksjologicznych podstaw, które odwołują się m.in. do koncepcji antropologicznej [Poskrobko 2011b].

Uznaje się, że postęp w rozważaniach w nurcie ekonomii zrównoważonego rozwoju może dać szansę na uzasadnienie i rozwiązanie problemów trudnych do wyjaśnienia przez pozostałe ekonomie cząstkowe. Za przykład posłużyć mogą problemy związane z: narastaniem globalnego kryzysu ekologicznego, globalizacją i internalizacją procesów gospodarczych przy utrzymywaniu państwowych środków i instrumentów regulacji tych procesów, pogłębianiem rozwarstwienia społecznego, kryzysem finansowym w skali ponadnarodowej, prowadzącym do zubożenia narodów, a w efekcie powstania niepokojów społecznych [Poskrobko 2011a]. Realizacja tak postawionych celów wymaga zmian, prowadzących do zrozumienia, czym jest przyroda i zasoby naturalne (ontologia), kim jest człowiek i jakie ma potrzeby oraz możliwości (antropologia), zmian sposobu wartościowania środowiska oraz osoby ludzkiej (aksjologia), jak również etyki bazującej na podstawowych zasadach sprawiedliwości między- i wewnątrzpokoleniowej oraz zasadzie odpowiedzialności [Ganowicz-Bączyk 2013]. Charakter wyszczególnionych zmian odwołuje się do za-

łożeń ekonomii tradycyjnej, która nie tylko nie pozwala sprostać wyzwaniom kryzysu ekologicznego, ale jest za ten kryzys wręcz odpowiedzialna [Ganowicz-Bączyk 2012].

Zdaniem B. Poskrobki [2012], ekonomia zrównoważonego rozwoju powinna obejmować szerszy obszar zainteresowania niż tylko rynkowe aspekty gospodarki (powinna obejmować relacje między gospodarką a środowiskiem przyrodniczym, relacje gospodarki ze sferą społeczną, otoczenie instytucjonalne gospodarki, społeczeństwa i środowiska, zachodzące w czasie i przestrzeni procesy gospodarcze, społeczne i przyrodnicze). Pomimo tak szeroko przedstawionego zakresu funkcjonowania, to konsumpcja jest wymieniana jako jeden z najważniejszych przedmiotów przyszłych badań naukowych nad wdrożeniem zrównoważonego rozwoju [Lorek 2011].

4. *Homo oeconomicus* i *homo sustinens*

Na podstawie zaproponowanego przez A. Smitha modelu człowieka ekonomicznego powstał model *homo oeconomicus*, który następcy A. Smitha rozbudowali w ramach szkół głównego nurtu ekonomii. Model ten opierał się na założeniu, że konkretne zachowanie ludzkie dotyczące decyzji rynkowych można wytłumaczyć w kategoriach idealnych, ściśle racjonalnych wyborów [Wach 2010]. Z kolei J.S. Mill uważał, że konstrukcja modelu umożliwiła rozpatrywanie go tylko w kategoriach uproszczonego modelu teoretycznego lub figury abstrakcyjnej, możliwej do wykorzystania w analizach ekonomii społecznej, a nie modelu będącego odzwierciedleniem rzeczywistego człowieka – dodając przy tym, że w działaniach jednostek zauważalne są nie tylko motywy gospodarcze, choć te odgrywają dominującą rolę, lecz także motywy natury moralnej [Grzebiuk 2014].

Model *homo oeconomicus*, uznany za jeden z fundamentów ekonomii klasycznej i neoklasycznej, stanowi niezmiennie ważny element dyskusji współczesnych kierunków ekonomicznych [Fiedor 1997; Horodecka 2014]. Spośród licznych postaw wobec modelu wyraźnymi argumentami po stronie jego krytyki są: nieuwzględnienie złożoności potrzeb ludzkich, podejście do człowieka jako istoty egoistycznej i chciwej, nieadekwatność do obecnej sytuacji gospodarczej na świecie i polityki realizowanej przez państwa oraz inne podmioty [Kraciuk 2015]. Krytyka odnosi się również do konstruktów modelu, który zdaniem D. Kielczewskiego [2011a, s. 220] „...nie wyjaśnia, dlaczego dziś racjonalne ekonomiczne zachowania jednostek prowadzą do nieracjonalnych skutków społecznych i ekologicznych, a tym samym wzrost dobrobytu wybranych jednostek nie przyczynia się do ogólnego wzrostu dobrobytu, a wręcz przeciwnie”.

W kontekście coraz częściej podkreślanego globalnego kryzysu można przyjąć, że występujący w gospodarce model liberalny oparty na idei wolnego rynku nie sprawdził się i wymaga powszechnej reformy opartej na rozwoju łączącym interesy ekonomiczne, społeczne, ekologiczne i kulturowe, pozwalając wypracować prawi-

dłowe relacje pomiędzy państwem i rynkiem, całkowicie odrzucając obraz człowieka przedstawionego w modelu *homo oeconomicus* [Rutkowska-Podołowska 2016]. Można poddać refleksji także dotychczasowe traktowanie wzrostu konsumpcji jako gwaranta stabilności ekonomicznej – czy jej efektem nie są aby nieodwracalne skutki, takie jak degradacja środowiska przyrodniczego. Pomijając dyskusję w tym obszarze, można posłużyć się pewnym rozwiązaniem, które odnosi się do dylematu – ograniczać konsumpcję kosztem sytuacji gospodarczej czy nadal ją zwiększać. Rozwiązaniem tym jest pojawienie się nowych koncepcji, takich jak zrównoważona konsumpcja, której rozwój nie jest równoznaczny z osłabieniem wzrostu gospodarczego [Milczarek 2015].

Krytyka modelu *homo oeconomicus* stała się częścią dyskusji w obszarze ekonomii zrównoważonego rozwoju, dla której model ten stał się narzędziem pozwalającym na „...interpretację przyczyn nierównowagi między gospodarką a społeczeństwem i środowiskiem oraz na przewidywanie możliwych problemów towarzyszących próbom równoważenia wymienionych systemów wynikających z egoistycznego i krótkowzrocznego nastawienia podmiotów gospodarujących” [Kiełczewski 2011b, s. 80]. H. Rogall [2010] podkreśla, że neoklasyyczny obraz *homo oeconomicus* prowadzi do minimalizacji wahań człowieka między wyborem dobrego a złego, braku refleksji nad wyborem pomiędzy wspólną korzyścią a własnym interesem oraz braku odpowiedzialności człowieka za obecne i przyszłe pokolenia. Ze względu na występującą sprzeczność pomiędzy modelem *homo oeconomicus* a założeniami ekonomii zrównoważonego rozwoju pojawia się wśród ekonomistów postulat przyjęcia za wzór innego modelu. W tym przypadku spośród licznych alternatyw można wyróżnić: *homo cooperativus*, *homo empaticus* czy *homo sustinens*. Zdaniem B. Fiedora [2013], pomimo podobieństw i wspólnych cech pomiędzy wymienionymi modelami, to *homo sustinens* w szerokim ujęciu zawiera w sobie pozostałe koncepcje modelowe na zasadzie elementów współkonstituujących.

Człowiek w ujęciu *homo sustinens* jest „...jednostką kształtującą swoje wybory i rozwój zgodnie z pewnym własnym planem rozwoju i systemami wartości, które mu towarzyszą. Z punktu widzenia rozwoju społecznego te systemy wartości są kształtowane w procesie socjalizacji, a więc reprezentują w jakiejś części cele i systemy etyczne charakterystyczne dla rozwoju poszczególnych społeczności” [Pieńkowski 2011, s. 15]. Spośród cech modelu *homo sustinens* można wymienić [Fiedor 2013]: występowanie zachowań altruistycznych podmiotów, w tym zachowań zdeterminowanych normami społecznymi i środowiskowymi; poczucie indywidualnej odpowiedzialności za środowisko; występowanie nie tylko ekonomicznie racjonalnego, ale i emocjonalnego stosunku jednostek do przyrody; altruistycznie motywowane zachowania kooperacyjne, dotyczące również środowiska i potrzeby jego zachowania dla przyszłych pokoleń; moralną odpowiedzialność człowieka za środowisko przyrodnicze, wynikającą z procesów uczenia (uczenia emocjonalnego i kreatywności).

Zastosowanie modelu *homo sustinens* umożliwia wyjaśnienie zachowań ludzkich, co pozwala w teorii ekonomii uwzględnić wielowymiarowość zjawisk go-

spodarczych. W odniesieniu do koncepcji zrównoważonego rozwoju oznacza to, że zachowania człowieka są kształtowane jednocześnie przez wiele czynników, co jest istotne z punktu widzenia konieczności zrewidowania potrzeb konsumpcyjnych [Prandecki 2011]. Model *homo sustinens* można zatem określić jako nową koncepcję zachowań człowieka w nauce o zrównoważonym rozwoju [Siebenhüner 2000].

5. Dyskusja

Jeśli model *homo sustinens* definiowany jest wprost za człowieka żyjącego w sposób zrównoważony [Kośmicki 2010], a więc żyjącego w zgodzie z założeniami zrównoważonego rozwoju [Bartelmus 2008], oraz jest w dużej mierze przeciwstawny modelowi *homo oeconomicus* jako obrazowi człowieka będącego odpowiedzialnym za rozwój postaw konsumpcyjnych generujących w większości negatywne skutki, należałoby przyjąć wprost, że model *homo sustinens* pozostaje w zgodzie z założeniami konsumpcji zrównoważonej. Dzięki temu przypisane cechy dla modelu *homo sustinens* można odnieść do konsumenta zrównoważonego i w ten sposób dokonać próby jego identyfikacji. Oczywiście warto wciąż pamiętać o mocno teoretycznym przesłaniu modelu *homo sustinens*, który, choć stanowi koncepcję idealną, wzorcową dla wdrożenia założeń zrównoważonego rozwoju, nie może być przyjmowany w postaci aksjomatu. Z drugiej strony, wciąż w dyskusji, nawet w dyskusji naukowej, modelowi *homo oeconomicus* przypisuje się w zdecydowanej większości cechy negatywne, jakoby opisywana jednostka była za wszelką cenę nakierowana tylko na realizację swoich potrzeb i maksymalizację zysków. W pracy kilkakrotnie przedstawiono nieco inne podejście, wspominając chociażby dzieła A. Smitha, w których pojawia się etyczna i moralna granica takich działań. Zatem tak skonstruowana „prawda obiegowa” czyni *homo oeconomicus* winnym zmian zachodzących na świecie, wyjaśniając modelowo wszelkie przyczyny niezrównoważonej konsumpcji. Tymczasem w modelu tym można odnaleźć cechy, za pomocą których można określić również konsumenta zrównoważonego.

Rozważania w tym przypadku można odnieść właśnie do cechy fundamentalnej, a zarazem kontrowersyjnej modelu *homo oeconomicus*, jaką nazywany jest egoizm z wyzbytym po części wymiarem etycznym. Konsument decydujący się realizować założenia zrównoważonego rozwoju wchodzi w nurt rzeki płynącej w kierunku przeciwnym, z dość mocną siłą udowadniająca, że jest to wyzwanie wymagające zdecydowania, zaparcia, wytrwałości i postawienia na swoim. To celowe porównanie przedstawia, że konsumpcja zrównoważona jest trendem niestabilnym i mało znaczącym w obliczu współczesnej konsumpcji, co pokazują próby jej oceny przez wielu badaczy, a przede wszystkim diagnoza współczesnej konsumpcji postrzeganej jako stale generująca problemy społeczne i ekologiczne, których pogłębianie się może doprowadzić do gwałtownego kryzysu społeczeństw i gospodarek [Wasilik 2014; Zalega 2015]. Można zatem stwierdzić, że siła współczesnej konsumpcji nie opiera się na konsumpcji zrównoważonej. Tym samym od konsumenta zrównowa-

zonego wymaga się postawy przeciwstawnej, co jest niezwykle trudne i może spaść się z wyobcowaniem wynikającym z braku przynależności do grupy „współczesnych” konsumentów. Taka postawa wymaga zatem bycia egoistą, samolubem, niezwracania uwagi właśnie na potrzeby i oczekiwania innych.

Konstrukcja ta jest jednak na tyle skomplikowana w przypadku realizacji zrównoważonego rozwoju, że bycie egoistą jako konsumentem zrównoważonym generuje korzyści, ale i straty. Egoizm powoduje bowiem, że konsument zrównoważony nie tyle zgłasza potrzeby, ile żąda od podmiotów rynku, by te potrzeby zrealizowano. W jakich kategoriach podmioty podaży będą więc odbierały te potrzeby? Czy konwencjonalna oferta skierowana do wszystkich konsumentów będzie musiała być dostosowana do potrzeb zgłaszanych przez konsumentów zrównoważonych, przy okazji kosztem konsumentów niebędących konsumentami zrównoważonymi? Wydaje się zatem słuszne odwoływanie modelu *homo oeconomicus* do konsumenta zrównoważonego. Przykład ten bowiem pokazuje, że konsumpcja zrównoważona może stać się „w imię wyższego dobra”, za jakie często uważany jest zrównoważony rozwój, źródłem konfliktu rynkowego i przyczyną niesprawiedliwości.

W. Morawski [2001] w rozważaniach nad modelem *homo oeconomicus* zastanawiał się, czy model ten ma być wciąż pojmowany jako „istota kalkulująca”, której głównym celem jest efektywność w działaniu zdeterminowanym własnym interesem, ze skupieniem uwagi na sobie, traktując otoczenie jako „barierę, którą musi pokonać”. Próba odniesienia do konsumenta zrównoważonego po raz kolejny powoduje pojawienie się kwestii dyskusyjnej, jaką formę realizacji powinna przybrać konsumpcja zrównoważona czy – szerzej – zrównoważony rozwój. Czy konsument zrównoważony nie powinien być właśnie „istotą kalkulującą”, a własnym interesem powinno być jednocześnie dobro wspólne? Czy skupiając uwagę na sobie, nie tyle realizują dobro własne, ale i wspólne, będąc jednocześnie przykładem do naśladowania? Pozostaje jeszcze ostatnia kwestia, którą jest otoczenie jako „bariera, którą musi pokonać”. Czy współczesne społeczeństwo, konsumujące w nadmiarze, wpisujące się w konsumpcję odmienną od zrównoważonej, nie jest barierą, którą konsument zrównoważony musi pokonać? W tych wielu pytaniach zachodzi zatem konieczność określenia na nowo charakteru konsumpcji zrównoważonej, a szerzej zrównoważonego rozwoju. Przez działania na rzecz zrównoważonego rozwoju, stojące w opozycji do stanu rzeczywistego – ukształtowanego w zdecydowanej większości przez rynek, realizowany jest koncept, który trudno uznać za powszechnie akceptowalny. Przykład samoregulacji rynkowej w obszarze konsumpcji pokazuje, że konsumpcja zrównoważona nie jest globalnym wyborem, dlatego więc miałyby być powszechnie narzucana, piętnując jednocześnie, co nieraz już jest widoczne, kto jest konsumentem, który dba o środowisko przyrodnicze i z troską spogląda na świat, a kto takim konsumentem nie jest. Egoizm więc, jako cecha charakterystyczna modelu *homo oeconomicus*, będzie cechą nierozłączną konsumenta zrównoważonego, zmieni się jednak jego charakter. Konieczność dyskusji w tym obszarze jest jednak nieunikniona, wątpliwości skierowane są bowiem w fundament zrównoważonego rozwoju.

Nieco inną kwestią jest forma przeciwstawiania koncepcji *homo sustinens* oraz *homo oeconomicus*, która, choć popularna wśród ekonomistów zrównoważonego rozwoju, wzbudza wiele kontrowersji. D. Kielczewski [2011b] wymienia kilka z nich: traktowanie modelu *homo sustinens* jako wizji aksjologicznej, będącej postępowaniem wobec modelu *homo oeconomicus*, co powoduje przypisanie ekonomii zrównoważonego rozwoju funkcji pedagogicznych i etycznych (dążenie do poprawy zachowań jednostek, czynienia ich lepszymi, empatycznymi osobami); określenie przydatności *homo sustinens* dla ekonomii zrównoważonego rozwoju jest szczególnie widoczne w jej aspekcie normatywnym jako określenie pożądanego modelu gospodarki zrównoważonej. Wątpliwe jest jednak wykorzystanie modelu w wymiarze obiektywnym, a więc w badaniu relacji gospodarka-społeczeństwo-środowisko, gdyż jest to kategoria wybitnie postulatyczna; odmienny jest rodowód obu modeli, co wydaje się uniemożliwiać porównywanie.

Propozycja modelu *homo sustinens* wydaje się niezbyt skomplikowana – żyć w zgodzie ze społeczeństwem, będąc jednocześnie odpowiedzialnym za naturę, siebie i przyszłe pokolenia [De Raadt 2002]. Założenia modelu oparte są jednak szerzej na realizacji zrównoważonego rozwoju, przez co *homo sustinens* przypisuje się rolę strażnika zrównoważonego rozwoju [Faber i in. 2002]. W tym przypadku pojawia się dość istotna wątpliwość, dotycząca możliwości urzeczywistnienia zrównoważonego rozwoju w ogóle. Tym samym można odnieść się do poglądu F. Piontka i B. Piontek [2006, s. 36], którzy spotykając się coraz częściej z wieloma powątpiewaniami co do urzeczywistnienia koncepcji zrównoważonego rozwoju, formułują pytania: „...co jest większą naiwnością: czy wierzenie w urzeczywistnianie rozwoju zrównoważonego i trwałego, który jest koncepcją naturalną, umożliwiającą wdrażanie transformacji niszowej, czy też wierzenie we wszechmocną niewidzialną rękę? Jakie przesłanki naukowe – przynajmniej pośrednio – przemawiają za przyjęciem takiego paradygmatu, jakim jest niewidzialna ręka rynku?”. Próba odpowiedzi, wraz z własnym zestawieniem wiary w mechanizm niewidzialnej ręki rynku z niewiarą w zrównoważony rozwój, powinno dać merytoryczną ocenę co do możliwości urzeczywistnienia koncepcji zrównoważonego rozwoju, a tym samym konsumpcji zrównoważonej [Piontek, Piontek 2005].

6. Zakończenie

Wizję modelu *homo sustinens*, choć wydaje się wciąż mało realna, można postrzeżać z punktu widzenia formułowania polityki zrównoważonego rozwoju [Nagórny 2011]. Kwestią otwartą pozostają jednak pytania: „...jak i kto ma kształtować postawy *homo sustinens*, jaka ma być demokratyczna legitymacja do narzucenia tej koncepcji całości społeczeństwa, jak długo postawa *homo sustinens* ma być wypracowywana i jak się to ma do faktu, że problemy realizacyjne trwałego rozwoju powinny być podejmowane «tu i teraz», jak się ma *homo sustinens* do zasady ochrony różnorodności kulturowej należącej do fundamentalnych reguł funkcjonowania

społeczeństwa «zrównoważonego» [Kiełczewski 2011a, s. 225]. Odnosząc się bezpośrednio do konsumpcji zrównoważonej, model *homo sustinens* może być strażnikiem nie tylko zrównoważonego rozwoju, ale konsumpcji zrównoważonej, i w tym kontekście przedstawiany jak wzorzec zachowań i postępowań konsumenckich. Pojawia się przy tym kolejna wątpliwość, której nie sposób wprost rozwiązać. Pozostaje bowiem otwarta kwestia wyboru „...czy konsumpcja zrównoważona ma być ściśle określonym wzorcem życia opartym na jakiejś bardziej lub mniej realistycznej koncepcji antropologicznej (*homo oecologicus* czy też *homo sustinens*), czy też raczej pewną zasadą, którą można realizować w ramach bardzo różnych stylów życia i sposobów postrzegania wzorców i aspiracji życiowych” [Kiełczewski 2012, s. 84].

Rozważania z kolei nad modelem *homo oeconomicus* i próba jego odniesienia do konsumenta zrównoważonego również przynosi wiele pytań, na które nie sposób wprost odpowiedzieć. Pytania te dotyczą nie tyle możliwości przeniesienia cech modelowych na konsumenta zrównoważonego, ile podają w wątpliwość traktowanie zrównoważonego rozwoju jako idei nadrzędnej, koniecznej do wdrożenia z punktu widzenia stanu i rozwoju współczesnego świata. Model ten bowiem pokazuje, że postawy człowieka, nawet gdyby przyjąć, że najszlachetniejsze, mogą być postawami na przekór większości. O ile zachowane zostaje przy tym prawo wolnego wyboru, nie pojawiają się wątpliwości. Jeśli jednak decyzje rynkowe w większości zostają uznane na przeszkodę, które nie tyle trzeba pokonać, ile namawiać do zmian – czasem w sposób instytucjonalny, mogą pojawić się przy tym straty dotyczące nie tylko poszczególnych jednostek, ale i grup.

W świetle przedstawionych rozważań zachodzi konieczność dalszych badań, które pozwolą wypracować model konsumenta zrównoważonego, godzącego wiele aspektów i wątków. Przedstawiona w pracy próba odniesienia modelu *homo oeconomicus* i *homo sustinens* do konsumenta zrównoważonego pokazuje, że nie jest to zagadnienie wolne od problemów. Nie można zatem jednoznacznie stwierdzić, że cechy konsumenta zrównoważonego są zbieżne z cechami modelu *homo sustinens*, tak jak nie można stwierdzić, że cechy modelu *homo oeconomicus* są w każdym miejscu przeciwieństwem konsumenta zrównoważonego. Nie można także uznać, że model *homo oeconomicus* wyjaśnia kryzys współczesnego świata – przyjmując, że takowy istnieje, tak jak nie można uznać modelu *homo sustinens* za wzorzec i ideał, by temu kryzysowi się przeciwstawić.

Literatura

- Bartelmus P., 2008, *Eco-nomics. How Sustainable Are Our Economics?*, Springer Science & Business Media.
- Bartkowiak R., 2008, *Historia myśli ekonomicznej*, wydanie II, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Bartkowiak R., 2013, *Ekonomia rozwoju*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Bittner I., 2009, *Homo oeconomicus*, Społeczna Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Zarządzania, Łódź.

- Broman G.I., Robèrt K.H., 2017, *A framework for strategic sustainable development*, Journal of Cleaner Production, vol. 140, s. 17-31.
- Bywalec C., 2010, *Konsumpcja a rozwój gospodarczy i społeczny*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- De Raadt V.D., 2002, *Ethics and Sustainable Community Design*, Universal Publishers, Florida.
- Faber M., Petersen T., Schiller J., 2002, *Homo oeconomicus and homo politicus in ecological economics*, Ecological Economics, vol. 40, no 3, s. 323-333.
- Fiedor B., 1997, *Metodologiczny indywidualizm we współczesnej ekonomii neoklasycznej. Istota oraz główne kierunki krytyki i modyfikacji*, Ekonomista, nr 5-6, s. 663-681.
- Fiedor B., 2013, *Normatywny charakter koncepcji trwałego rozwoju a potrzeba poszukiwania jej podstaw mikroekonomicznych*, Handel Wewnętrzny, tom I, listopad-grudzień, s. 7-20.
- Fijor J.M., 2012, *Zawodność rynku jako fundament teorii dóbr publicznych*, Optimum. Studia Ekonomiczne, nr 1/55, s. 41-53.
- Filek J., 2008, *Garść rozwiązań wokół problematyki przedsiębiorstwa społecznego*, Ekonomia Społeczna, nr 2(3), 12-18.
- Ganowicz-Bączyk A., 2012, *W stronę ekonomii zrównoważonego rozwoju*, Studia Ecologiae et Bioethicae, nr 4/10, s. 33-52.
- Ganowicz-Bączyk A., 2013, *Ekonomia w służbie zrównoważonego rozwoju*, Studia Ecologiae et Bioethicae, nr 1/11, s. 29-45.
- Grzesiuk K., 2014, *Powstanie i ewolucja modelu homo oeconomicus*, Roczniki Ekonomii i Zarządzania, tom 6/42, nr 2, s. 253-288.
- Horodecka A., 2014, „Homo oeconomicus” jako podstawa ekonomii – krytyka i alternatywy, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu nr 347, UE, Wrocław s. 166-183.
- Jickling B., 1994, *Studying sustainable development: problems and possibilities*, Canadian Journal of Education/Revue Canadienne De L'education, s. 231-240.
- Jurek M., Rybacki R., 2014, *Model homo oeconomicus i jego dostosowanie do współczesnych uwarunkowań*, Studia Ekonomiczne, nr 180, s. 65-75.
- Kielczewski D., 2011a, *Homo oeconomicus i homo sustinens jako wyzwania ekonomii zrównoważonego rozwoju*, [w:] *Teoretyczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju*, red. B. Poskrobko, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok.
- Kielczewski D., 2011b, *Homo oeconomicus versus homo sustinens. Uwagi o metodologicznych odmiennościach między ekonomią zrównoważonego rozwoju a ekonomią głównego nurtu*, [w:] *Ekonomia zrównoważonego rozwoju w świetle kanonów nauki*, red. B. Poskrobko, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok.
- Kielczewski D., 2012, *Różnorodność stylów życia jako czynnik rozwoju zrównoważonego*, Ekonomia i Środowisko, nr 3/43, s. 73-84.
- Kośmicki E., 2010, *Homo sustinens a główne problemy edukacji dla ekorozwoju*, [w:] *Edukacja dla ekorozwoju*, red. T. Borys, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok-Wrocław.
- Kraciuk J., 2015, *Paradygmat Homo Oeconomicus w aspekcie rozwoju ekonomii heterodoksyjnej*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Ekonomia nr 401, UE, Wrocław, s. 211-219.
- Kryk B., 2011, *Konsumpcja zrównoważona a proekologiczne style życia*, Studies & Proceedings of Polish Association for Knowledge Management, nr 51, s. 206-218.
- Lorek E., 2011, *Ekonomia zrównoważonego rozwoju w badaniach polskich i niemieckich*, Studia Ekonomiczne, nr 90, s. 103-112.
- Milczarek A., 2015, *Wybrane aspekty zachowań konsumentów w kontekście zrównoważonej konsumpcji*, Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania, nr 40, t. 2, s. 131-143.
- Morawski W., 2001, *Socjologia ekonomiczna. Problemy. Teoria. Empiria*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Nagórny W., 2011, *Polityka społeczna a zrównoważony rozwój*, Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Seria: Pragmata tes Oikonomias, nr 5, s. 137-146.

- Olejniczuk-Merta A., 2015, *Konsumpcja czynnikiem innowacyjnego rozwoju*, Marketing i Rynek, nr 2 (CD), s. 5-13.
- Pieńkowski D., 2011, *Racjonalność a natura ludzka*, [w:] *Uwarunkowania rozwoju zrównoważonej gospodarki opartej na wiedzy*, red. B. Poskrobko, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok.
- Piontek F., Piontek B., 2005, *Alternatywne koncepcje wdrażania rozwoju i ich skutki dla kategorii kapitał*, Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy, nr 6, s. 69-100.
- Piontek F., Piontek B., 2006, *Transformacja a koncepcje rozwoju – skutki dla kapitału: ekonomicznego, ludzkiego i przyrodniczego*, Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy, nr 8, s. 25-42.
- Poskrobko B., 2011a, *Metodologiczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju*, [w:] *Ekonomia zrównoważonego rozwoju w świetle kanonów nauki*, red. B. Poskrobko, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok.
- Poskrobko B., 2011b, *Od ekorozwoju do ekonomii zrównoważonego rozwoju*, *Ekonomia i Środowisko*, nr 2/40, s. 240-267.
- Poskrobko B., 2012, *Metodyczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju*, *Ekonomia i Środowisko*, nr 3/43, s. 10-27.
- Prandecki K., 2011, *Człowiek i społeczeństwo w koncepcji zrównoważonego rozwoju*, [w:] *Uwarunkowania rozwoju zrównoważonej gospodarki opartej na wiedzy*, red. B. Poskrobko, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok.
- Rogall H., 2010, *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo Zysk i S-Ka, Poznań.
- Rutkowska-Podołowska M., 2016, *Kryzys gospodarczy i jego wpływ na zrównoważony rozwój*, *Ekonomia i Środowisko*, nr 1/56, s. 10-21.
- Sadowski Z., 2010, *Współczesna gospodarka rynkowa a nauka ekonomii*, [w:] *Ekonomia i ekonomiaści w czasach przelomu*, red. E. Mączyńska i J. Wilkin, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Schaefer A., Crane A., 2005, *Addressing sustainability and consumption*, *Journal of Macromarketing*, vol. 25, no. 1, s. 76-92.
- Siebenhüner B., 2000, *Homo sustinens – towards a new conception of humans for the science of sustainability*, *Ecological Economics*, vol. 32, no 1, s. 15-25.
- Smith A., 2012, *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, wydanie 2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Stiglitz J.E., 2008, *Ekonomia sektora publicznego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Sztumski W., 2006, *Idea zrównoważonego rozwoju a możliwości jej urzeczywistnienia*, *Problemy Ekorozwoju*, vol. 1, no. 2, s. 73-76.
- Wach K., 2010, *Od człowieka racjonalnego do emocjonalnego. Zmiana paradygmatu nauk ekonomicznych*, *Horyzonty Wychowania*, nr 9/17, s. 95-105.
- Wasilik K., 2014, *Trendy w zachowaniach współczesnych konsumentów – konsumpcjonizm a konsumpcja zrównoważona*, *Konsumpcja i Rozwój*, nr 1.6, s. 66-74.
- Wołczek P., 2014, *Ewolucja podejścia do koncepcji zrównoważonego rozwoju na arenie międzynarodowej*, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu* nr 338, UE, Wrocław s. 206-218.
- Zacher L.W., 2008, *Trwały rozwój – utopia czy realna możliwość?*, *Problemy Ekorozwoju*, vol. 3, no 2, s. 63-68.
- Zadroga A., 2012, *Współczesna ekonomia w poszukiwaniu paradygmatu rozwoju gospodarczo-społecznego*, *Roczniki Ekonomii i Zarządzania*, nr 4/40, s. 23-39.
- Zalega T., 2015, *Zrównoważony rozwój a zrównoważona konsumpcja – wybrane aspekty*, *Konsumpcja i Rozwój*, nr 4, s. 3-26.
- Zalejski J., Faszczewska K., 2012, *Zachowania polskich konsumentów wobec produktów ekologicznych*, *Ekonomia i Zarządzanie*, nr 4/3, s. 92-104.